

A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom Gondolatok és javaslatok

A magyar nyelv és irodalom első két szövegméltékét az idők folyamán a kutatók alapos tanulmányozásnak vetették alá. Mindazonáltal értelmezésükben mindmáig léteznek problémák. Én, olasz lévén, nem szándékozom megoldani azokat az enigmákat, amelyeket a kiváló magyar szakértőknek sem sikerült egyelőre vitán felül tisztázni, de mint a régi (és mai) magyar kultúra rajongója megkockáztatok néhány, személyes megfontolásokkal körített interpretációs javaslatot. Ezek a firenzei és padovai egyetemeken tartott kurzusaim idején tudatosultak bennem. És nem mellőzhetem, hogy ezzel kapcsolatban köszönetet mondjak régebbi (név szerint pl. Patrizia Dal Zotto, Arturo Gabbi) és jelenlegi (pl. Silvia Miani, Valentina Bolgan, Ester Schmitt, Giovanni Agugiaro, Lorenzo Rustighi) hallgatóimnak, ugyanis ők voltak azok, akik a téma iránt mutatott egyre növekvő érdeklődésükkel elvezettek az itt lentebb kifejtett gondolatokhoz.

1. Halotti beszéd

A Halotti beszéd és könyörgés szövegmagyarázatával a 18. század 70-es éveivel kezdődően nyelvtudósok tucatjai foglalkoztak behatóan. Túlnyomórészt magyarok, de felbukkan köztük például egy finn. Oskar Blomstedt, a helsinki egyetem finn és magyar nyelvi *dosenttije* egy figyelemre méltó tanulmányt közölt 1869-ben Helsinkiben *'Halotti beszéd', ynnä sen johdosta vertailevia tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin kielissä* címmel (id. Jakobovich–Pais 1929: 68). És találkozunk egy olasszal is. Az udinei egyetem hajdani magyartanára, Roberto Ruspanti, huszonnyolc évvel ezelőtt egy 40 oldalas könyvecskét bocsátott sajtó alá a magyar szövegméltékről (Ruspanti 1980). A szerző nem nyelvész, ezt bizonyítja egyértelműen minden későbbi publikációja, de a kis mű tisztán compilatív jellege is. Ennek a műnek egyetlen érdeme, hogy első ízben nyújt olasz bevezetést a HB.-hez. Ezt leszámítva a munka használhatatlan az ellentmondások és a mind nyelvtörténeti, mind leíró nyelvtani téves interpretációk miatt. Íme egy példa: a *Hadlaua* alak (7. sor) újmagyar megfelelője helyesen *Hallá* (9), míg olaszul „Udi” (10); az „Asszimilációs jelenségek” (*Fenomeni di assimilazione*) című fejezetben ezt olvassuk: „*hadlaua* /hadlava/ [...] > *hallva* 'udendo'” (26), mintha ekkor határozói igenéről lenne szó, nem pedig elbeszélő múltrol. De térjünk rá a jelen írás igazi tárgyára. Mint említettem, nem hiányoznak a megoldatlan kérdések a HB. (és az ÓMS.) szövegmagyarázataiból, főként egyes szavak jelentését illetően. Ismeretes az *unuttei* esete (31. sor), amely többek között – mivel a *szentíj* szóval áll párban, a latin *sanctos & electos suos* mintájára való tekintettel (vö. Molnár–Simon 1977: 32) – a 'felemelkedettei (választottai)' értelmezést kapta (Pais Dezső; ezt elfogadja V. Kovács 1984: 890, valamint Benkő 1980: 57 is: „valamennyi szentje és kiválasztottja/üdvözültje”). Egy estleges **ön-* (*önik* [*< ünik*] 'sich erheben; sich kräftigen') igező meglétét nem zárja ki az EWUng. (1994/2: 1083: s.v. *önött*) sem, amely felveti a török etimológia lehetőségét. Ez a megoldás immár elfogadottnak mutatkozott, amikor A. Molnár Ferenc, a Debreceni Egyetem tanára pár éve újra előhozta Mészöly Gedeon és mások elméletét, amely szerint az *unuttei* jelentése megegyezik a mai *övéi* értelmével. A. Molnár elveti viszont elődje rekonstrukcióját. Mészöly a HB.-beli

alakban egy ön- (ün-) névmási tövet + egy locativusi -tt ragot vélt felfedezni (vö. Mészöly 1956: 229–32), míg a debreceni nyelvész a másoló – nem ritka – átírási hibáját látja benne, azaz *unuttei* áll *ununei* > *önönei* helyett, amely az *önnön(e)i* korábbi változata, de ugyancsak *övéi* értelmében (A. Molnár 2004: 449–53).

A. Molnár nem először foglalkozik régi magyar szövegekkel. Az imént idézett tanulmányban új szempontokat nyit meg a HB. *pur es chomuv* és *halalnec halalál holz* kifejezések kialakulási módjával kapcsolatosan is. Mégis a bevett hagyományhoz ragaszkodik, amikor megállapítja: „Másolási vagy fogalmazási hiba a *Menyi milostben* kezdetű mondatból az alany, az *Isten* szó kihagyása” (A. Molnár 2004: 450). Tudvalevőleg a HB. teljes mondata (2–3. sor) így hangzik:

Menyi milostben || terumteve eleve mív isemucut adamut.

Minden egyes számomra ismert újabb vagy kevésbé új elemzés egyetértően nyugtázza az alany (*Isten*) kihagyását, de továbbra is fennáll az *eleve* fájó pontja. Mészöly (1956: 110, 125, 128), a latin nyelvű „alapszövegre” támaszkodva, ahol *adammal* kétszer, a *parens*szel pedig egyszer kerül összefüggésbe a *primus* jelző (vö. Jakubovich–Pais 1929: 71), *első*nek fordítja a szót; V. Kovács (1977: 93; 1984: 889) inkább időhatározószónak könyvel el ’először’ jelentésben; Molnár József és Simon Györgyi (Molnár–Simon 1977: 39) elfogadják mind a Mészöly-féle *első*, mind a Pais-féle *először* interpretációt; Benkő (1980: 56, 292–6) vagy a *kezdetben* (olv. *eleve*) vagy az *elsőként* (olv. *elevé* > *elővé*) megoldást javasolja; Ruspanti (1980: 9) nyilvánvalóan magyar szakforrásból merítve, az *első*nek értelmezést tartja megfelelőnek. Bárczi Géza a magyar nyelv történeti összefoglalásában úgy intézi el a kérdést, hogy egyszerűen nem fordítja le az *eleve* szót (a javasolt olvasata: *elevé*), feltételezve talán, hogy benne foglaltatik az *atya* (HB. *isemucut* ’ősünket’) értelmében (Bárczi 1975: 86: „Mennyi malasztal ellátva teremtette [isten] a mi atyánkat, Ádámot”). Bevallom, hogy az *eleve* jelentése körüli bizonytalanságon túl mindig meglepőnek találtam (és hozzám hasonlóan a hallgatóim is) az *Isten* vagy az *Úr* alany kihagyását, márpedig ez az alany – el kell ismernünk – elsődleges fontosságú egy olyan szövegben, amely gyakran igen egyszerű emberek előtt hangzott el, akik számára a fogalmakat szükséges volt a lehető legjobban megvilágítani. Mindenesetre az *eleve* az előtte olvasható *terumteve* szóval a probléma középpontjában áll.

Először azt gondoltam: és ha az *eleve* mégsem névszó, hanem a mondat állítmánya lenne (< *él-* igető; vö. *elnie* [5. sor])? A *terumteve* pedig az alanya (mai *teremtő*)? Ez esetben az *eleve* műveltető értelmű kellene, hogy legyen, és az újmagyar *éltette* vagy esetleg *élesztette* típusú alakoknak felelhetne meg. Akkor, mai magyarrá fordítva, a szerkezet így hangzana:

...a *teremtő éltette a mi ősiünket...*

Igaz ugyan, hogy a jelek szerint az *él-* tönek önmagában soha nem volt műveltető értéke. Ezen kívül a HB. 32. sorában egy látványos *ilezie*, azaz *élessze* formát találunk, és ez azt bizonyítja, hogy a műveltető ige önálló alakkal rendelkezett. Miután elvettem a fenti hipotézist, egy másik, a kortárs nyelvészek által mellőzött lehetőséget vettem figyelembe. Nos, a *terumteve* pontosan, ahogyan csaknem minden kutató véli, a mondat állítmánya (elbeszélő múlt, egyes sz. 3. szem., tárgyias igeragozás), *eleve* viszont az alany szerepét tölti be, vagyis a mai *élővel* (vö. finn *elävä*) egyezik:

...*teremtette az élő a mi ősiünket...*

De elfogadható-e, hogy *élő* az *Isten* szinonimája vagy jelzője lenne?

A Halotti beszéd első nyomtatott kiadása, a Könyörgés hat sora nélkül, Sajnovics Jánosnak köszönhető (Sajnovics 1771: 4–5). (Nem felel tehát meg a valóságnak Molnár–Simon [1977: 27] állítása: „A Halotti Beszédet és Könyörgést teljes terjedelmében először SAJNOVIC JÁNOS közölte Demonst-

ratiójának 1770-es nagyszombati kiadásában [...]”. A tévedés Jakubovich–Pais [1929: 68] következő passzusának félreértéséből fakadhat: „A Halotti Beszédet egész terjedelmében először *Sajnovics János* közölte [...]”. Mellesleg Bárczi [1975: 86] sem jár helyes úton, amikor kijelenti: „E nyelvemlékünket [...] 1772-ben fedezték föl [...]”. Úgy tűnik, Kiss Jenő [1991: 102] és mások Bárczitól merítették.) Sajnovics az ómagyar szöveget Faludi Ferenc költővel fordíttatta le, aki az *eleve* kapcsán megjegyzi: „*Eleve*. alii interpretantur *elévé*, vel *elein*. seu *initio*: fors legi posset *Élő* seu *Vivens* pro: DEUS, ut sic constructio suum habeat Nominativum” (Sajnovics 1771: 5, *** jegyz.). A Sajnovics–Faludi-féle feltevést, amely szerint az *eleve élőnek* értendő, egyesek – például Révai Miklós, Teleki József (ez utóbbira nézve vö. Teleki 1988: 72) – jóváhagyták, később azonban általánosan elvetették: véleményem szerint azért, mert kétségbe vonták az *Isten ~ Élő* vagy lat. *Deus ~ Vivens/Vivus* korreláció lehetőségét. Egy múlt századi tanulmány így összegzi a problematikát: „A [*Menyi milostben...*] mondat alanya hiányzik. Az összefüggésből *Isten, Úristen*-féle alany volna várható. E hiány, kifejejtés meglepő, mert a HB. kézírata eléggé gondos, hibajavítás is van benne: *uimagguc : omuc*. Ezért Révai Miklós óta [sic!] (Ant. I [= *Antiquitates Literatvrae Hvngaricae* I., Pesthini 1803], 122 kk.) többen az *eleve* szót 'Isten' jelentésűnek magyarázták. Ez azonban kétségtelenül téves” (Bárczi, id. A. Molnár 1994: 81).

De valóban annyira légből kapott lenne *Isten Élő*vel történő azonosítása? Ha az Ótestamentum Vulgata-változatát vesszük figyelembe – ez állt ugyanis a Kr. u. II. évezred elején a magyar papoknak rendelkezésére – szembeötlik, hogy a zsidó(-keresztény) istenséget *vivens* jelölheti vagy önmagában, vagy *Deusszal* összekötve (ilyen esetben *vivus* is előfordul). Néhány példa (vö. Vulgata 1999):

„[...] appellavit puteum illum Puteum *viventis* [...]” (Gen. 16, 14; itt és alább kiemelés tőlem); „[...] ad Puteum, cuius nomen est *Viventis* [...]” (Gen. 24, 62); „[...] iuxta Puteum nomine *Viventis* [...]” (Gen. 25, 11); „[...] ut audiat vocem *Dei viventis*” (Deut. 5, 26); „*Ipsae Deus vivens* [...]” (Ier. 10, 10); „[...] verba *Dei viventis*” (Ier. 23, 36); „[...] exultaverunt in *Deum vivum*” (Psal. 83 [84], 3); stb.

(A Genesis magyar fordításai az idézett részletekben általában inkább meghagyják a héber megnevezést: pl. Gen. = 1 Mózes 16, 14; „[...] nevezé azt a forrást *Lakhai Róí* forrásának”; a többi könyvben mindazonáltal mindig *élő* szerepel: pl. Deut. = 5 Mózes 5, 26: „[...] *élő Istennek* szavát hallotta” [Szent Biblia 2000]. Egyébként az *élő Isten* formula a magyar köznyelvbe is behatolt: vö. *esküszik az élő Istenre* [ÉKsz. 296].)

A *vivens/vivus* tehát a *Deus*nak egy lehetséges jelzője vagy szinonimája volt. Meglátásom szerint semmi nem mond ellent annak, hogy azt a Halotti beszéd fordítója az *eleve* szóval szándékozott visszaadni, jóllehet úgy tűnik, az egész magyar vallásos irodalomban ez a szó már nem fordul elő az adott jelentésben (de mennyi régi írott emlék veszett el...!). Másrészt egy halott temetésének konkrét körülményei között az örök *Élőre* való hivatkozás talán megerősítette a rokonokban és a barátokban egy új élet reményét az ő szeretettük számára is (vö. 30–32. sor: *hug birsagnop // ivtua ... // ... ílezie wt*).

A HB.-ben még egy másik ponton (7–8. sorban) előfordul a *terumteve* alak:

Hadlaur choltat terumteve isten // tvl.

Érdekes módon a kommentátorok szerint ebből a szakaszból is hiányzik a kifejezett alany. Márpedig az előbbi mondatok után, ahol az alany általában 'Isten', itt ez megváltozik: benne kétségtelenül 'az első ember'-t kell értenünk. Én viszont úgy gondolom, hogy az alany – amely világossá teszi a szöveget – megvan, és hogy az a *terumteve* szó.

Mind ez ideig legalább háromféleképpen magyarázták a szót. Mészöly (1956: 175–7) véleménye az, hogy *teremtő* folyamatos melléknévi igenévvél állunk szemben, amely az *Istentől* jelzője;

mások, mint például Szinnyei József és Zolnai Gyula, úgy látják, hogy „*terumteve* a folyamatos melléknévi igenév 2. [sic! = 3.] személyű birtokos személyjeles toldalékolása, jelentése tehát 'teremtője'” (Benkő 1980: 154). Mészöly (1956: 176) határozottan ellenzi ezt a megoldást; Benkő lehetségesnek tartja, és hasonló felépítésű példákat idéz, mint „*a teremtője isten* = az isten, aki őt teremtette” (uo.; vö. még Bárczi 1975: 86). Benkőnek azonban van egy újabb elképzelése is, azaz szerinte „*a HB.-nek ez a terumteve alakja határozói igenév is lehet*” (Benkő 1980: 296). Ő a következő módon érvel: mindaddig azt tartottuk, hogy *isten tvl a Hadlaua* függvénye, holott függhetne a *terumteve* szótól is, és ez esetben *terumteve isten tvl* szó szerint azt jelentené: 'megteremtette Istentől' (uo. 297). Egy egyidejűségi folyamat kifejezéséről lenne itt szó, amely magában foglalja az ember teremtését és – amennyiben ez bűnbe esne – halandóságának jóslását is (vö. Gen. = 1 Mózes 2, 15–17). Világosabban kifejtve a határozói igenévi szekezetet „*az ige és az igenév együttes értelme tehát [...] lehet akár 'midőn megteremtett istentől, hallotta', akár 'istentől megteremtett állapotában hallotta'*” (uo.). Ha ezt vesszük, „*a terumtueve* igenév itt passzív jellegű” (uo.). Nem sokkal lejjebb Benkő hozzáfűzi: „[...] hiszen a cselekvő értelmű és alakú igeből képzett passzív ige nevek **nemcsak a melléknévi**, hanem a határozói igenévi kategóriában is fölös számban találhatók” (uo.; kiemelés tőlem).

Benkő magyarázata megerősítette meggyőződésemet. A *terumteve* lehetne éppen passzív folyamatos melléknévi igenév, egy *teremető* ('aki teremtetik' → 'teremtmény') forma jelentésével, és lehetne Ádám szinonimája. Én tehát ekképpen képzelném el a HB. modernizált mondatát kifejezett alannal:

Hallotta 'holtát' a teremető istentől.

2. Ómagyar Mária-siralom

Az ÓMS.-t illetően legalább ugyanannyi, de talán még több a nehezen megoldható probléma, mint a HB.-ben. Már magának az írásnak igen rossz és egyre kopottabb állapota („Sajnálatos meglepetésünkre az ÓMS. szövege az ÁrpSzöv. [= Benkő 1980] megjelenése óta is oly sokat romlott” – közölte E. Abaffy Erzsébet [E. Abaffy 1990: 124]) megnehezíti az interpretálását. A padovai óráim alatt meglehetősen hosszan elidőztem a költemény 7. versszaka (17–20. sor) fölött:

Syrolmom fuha // zatum therthetyk kyul en // iumhumnok bel bua qui // sumha nym kyul hyul

A versszaknak elsősorban mondattani szempontból lényegében négy értelmezése ismeretes, mellőzve G. Eckerdt [Elekfi] László explikálását, amely szerint a *qui* nem vonatkozó névmásnak tekintendő, hanem *ki-* igekötőnek (vö. ebben a vonatkozásban Benkő 1980: 273–4, továbbá Négyesy László, id. Mészöly 1944: 61). Ma a legelfogadottabb és legátfogóbb javaslat Benkőé (1980: 61):

*Siralmam, fohászkodásom
kifakad belőlem [~ kívül van már bensőmon];
lelkemnek belső búja az,
amely soha nem veszít hevesességéből [~ nem távozik el].*

Nagyon közel áll ehhez Mészöly elképzelése (Mészöly 1956: 120; ezt a változatot szó szerint átvette Vízkelety 1986: 38):

*Siralmam, fohászkodásom
belőlem kifakad,
Én szívemnek belső búja,
mely soha nem enyhül.*

Keresztury Dezső olvasata a következő (Keresztury 1982: [23]):

*Síralmam, fohászokodásom –
[ezekkel] Terjed [mutatkozik] kívül
Én keblemnek belső búja,
Mi soha nem hűl [enyhül].*

Ez az interpretáció Négyesyre vezethető vissza (vö. Mészöly 1944: 73; A. Molnár 1999: 53); benne – mint látjuk – *bel bua* a *therthetyk* alanyává válik, míg a *Syrolmom fuha // zatum* szinte egy felkiáltás, egy plasztikus elliptikus mondat.

Négyesytól származik még egy magyarázat (id. A. Molnár 1999: 53):

*Síralmam, fohászatom
mutatják kívül
szívemnek belső búját,
mely soha nem múlik el.*

Ebben az eshetőségben, azon túl, hogy a *therthetyket tettetiknek* kell olvasnunk (a *mutatkozik* fordítással Keresztury is elismeri a *tettetik* olvasatot, csak nem cselekvő, hanem visszaható értelem-ben), az eredeti *bua* formát jelöletlen accusativusnak kell feltételeznünk. Ez a hipotézis azonban számomra nem tűnik kellően megalapozottnak, főként azért, mert az ÓMS. másik hét accusativus esetében a *-t* mindenütt jelen van, még az *engumet* személyes névmásban is (21. sor), ahol – a ver-selési követelményeket figyelmen kívül hagyva – nyugodtan el is maradhatott volna. Szerintem az utolsó olvasati javaslat a leggyengébb, de az érthetőség érdekében az első és a harmadik is kisebb módosításra szorul: Benkő az *az* mutató névmást iktatja be mint a *qui* ('amely') által bevezetett alárendelt mondat utalószavát; Keresztury az *ezekkel* deiktikus elemhez folyamodik. Aki nem véli szükségesnek a kiegészítést, az Mészöly: ő, híven az eredetihez, a négysoros versszak harmadik sorát az előző kettő appozíciójaként fogja fel, és így tiszteletben tartja a költői tömörség követel-ményét. Mindezek ellenére eddig az *en iumhumnok* kezdetű szakasz egyik magyarázata sem tudott maradéktalanul meggyőzni.

Balassit olvasva beleütköztem az *en* alakba. Például XVIII., 29–30 (vö. Balassi 2004: 54):

*Ója, en a tanács, szerelemtől meg magát
Minden, ki kívánja életének nyugalmát.*

Szakértők szerint ez az *en* az *íme* variánsa: vö. egyebek között Jakab–Bölcskei 2000: 111; de vö. ÚMTSz. 1988/2: 189 („**en** msz *en* (Vas m. [...]): tessék”), valamint – *íme em* alakjához (*em > en?*) – TESz. 1970/2: 204: s.v. *íme*, EWUng. 1993/1: 608: s.v. *íme*. Az ÓMS.-ben az *en ium-humnok* enjént mindig *énnek* olvasták, valószínűleg azért, mert a *iunhum* (*iunh(u) + -m*) szó előzőleg is – feltételezések szerint – az *én* személyes névmással megerősítve fordul elő (vö. 9., 10. sor). De a 18. sorban lehetne másképpen is. Ha ugyanis a szócskát 'íme' értelemben fogjuk fel, a mondat jóval gördülékenyebb lesz, és nem szorul semmilyen erőltetett kiegészítésre:

*(Síralmam, fohászokodásom
kifakad belőlem [~ mutatkozik kívül]:)
íme lelkem belső búja,
amely soha nem enyhül [~ múlik el].*

Ezen a ponton helyes lenne az új szemszögből elemezni az ÓMS.-ben előforduló összes *en* jelentését is. Figyelmen kívül hagyva a 18. sor enjént, a fennmaradó ötből (5., 9., 10., 14., 25. sor)

legalább hármát (9., 14., 25. sor) helyettesíthetnénk az *íme* szóval. Lássuk a 9. sor *en*-jét. A szövegkörnyezet, amelyben feltűnik, a következő (8.–9. sor, 4. versszak):

Scemem kunuel || arad en iunhum buol farad

Egyik modern változat, ahol az *ent* az *énnel* azonosítjuk, ez lehetne (Benkő 1980: 61):

*Szemem könnytől árad,
az én lelkem bútól fárad.*

Ha most az *ent* *ímeként* értelmezzük, a második sor, anélkül, hogy jelentése megváltozna, nagyobb érzelmi nyomatékot kapna, és ugyanakkor az előző sornak mintegy a motivációjaként szolgálna:

*Szemem könnytől árad:
íme lelkem bútól fárad.*

Feltételezésem, miszerint az ÓMS. *enje* egyes helyeken nem lenne más, mint Balassi *enje*, azaz *íme*, bizonyos akadályokba ütközik. Az említett értelemben egyedül ő használja, mindössze háromszor, és mindenhol a *tanács* szóval kapcsolatban (*en a(z) tanács*), míg igen gyakran, és mindenféle összefüggésben az *ímhez* folyamodik: a versekben és a komédiában 45-ször Jakab és Bölcskei (2000: 192) számításai szerint. Ezért van, aki úgy véli, hogy az ilyen Balassiéhoz hasonló kifejezések, amelyek nem egészen idegenek a múlt századok nyelve számára, valójában nem egyebek, mint a mai magyar *én azt tanácsolom* típusú közbeékelt mondat – gyakori ismétlődés miatti – összevonásai (vö. pl. Hadrovics 1995: 152), tehát újból az *en = én* egyezésről lenne szó. A magyarázat vonzónak látszik, ám elismert kortárs szakértők, mint Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza (vö. Balassi 1993: 256; Balassi 1999: 101; Balassi 2004: 438, 461, 496), valamint a Balassi-szótár szerkesztői – legalábbis a zólyomi költő viszonylatában – elvetik az *en = íme* megfelelés javára. Hogy aztán ez az *en* 'íme' csupán az *en a(z) tanács* formulában fordul elő, függhetne attól, hogy a 16. században az *ím(e)* már szinte teljesen kiszorította azt a közhasználatból.

Visszatérve az ÓMS.-hez, a 18. sor *enje* lehetne *ez* variánsa is (egyébként az *ímek* is az 'ez' valószínű eredeti jelentéséhez vö. EWUng. 1993/1: 609: „Die urspr Bed dürfte 'dies(er, -e, -es)' gewesen sein”): ezt gondolják Balassival kapcsolatban Kőszeghy és Szentmártoni Szabó (Balassi 1993: 256: „*en* – íme, ez”). Véleményem szerint ez a jelentés jobban ráillene a következő verssorra (LV, 41; vö. Balassi 2004: 134):

Azért en a tanács, hogy dolgozhoz jól láss.

Akkor tehát az ÓMS. 7. versszakának második részét így is olvashatnánk:

*ez lelkem belső búja,
amely soha nem enyhül [~ múlik el].*

Ha elfogadjuk az *en = ez* megegyezést, érvényét veszti az az elképzelés, amely az ÓMS. fénymásolatainak figyelmes áttanulmányozása után merült fel bennem, miszerint a 18. sor utolsó szavának záró mássalhangzója nem <n>, hanem <ɟ>. A szöveg legtöbb retusált reprodukciójában a szóban forgó betű eléggé eltér a meglevő többi <n>-től: annak a jobb szára a rendesenél jóval hosszabb (vö. pl. ezzel szemben *ent* a 14. sor végén), míg meglepően hasonlít például a 15. sorban levő *mezsuul* <ɟ>-jéhez (a másolatokhoz vö. Molnár–Simon 1977: 42; V. Kovács 1977: 53; Benkő 1980:

32 után; továbbá, kissé elmosódott jellel, Bárczi 1975: 384 után; Keresztury 1982: [5]). A szöveg-
emlék nem retusált fényképein (Benkő 1980: 32 után; Vizkelety 1986: 16, 26 és melléklet [ebben
a kötetben a 27. oldalon az ÓMS. retusált képe a 18. sor utolsó betűjét inkább <n>-nek mutatja])
a minket érdeklő mássalhangzó nem jól kivehető, de nem zárható ki, hogy esetleg <ŷ>.

Az eredeti lap Benkő Loránd, E. Abaffy Erzsébet, Vizkelety András és Nagy László által vég-
zett elemzése ma véglegesen az <n>-t látszik megerősíteni (vö. E. Abaffy 1990: 126), noha „nem
egy esetben csak ultraviola lámpa segítségével tudunk egy-egy kritikus részletben viszonylag
megnyugtató megállapításra jutni” (Abaffy 1990: 124). Nem tudom, hogy az egyik „kritikus részlet”
a mi szócskánkra is vonatkozik-e, de a „viszonylag” határozószó mindenestre sokatmondó.

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 1994. Lehet-e íráshibát feltenni a 'Halotti Beszéd' feze szavában? *FUD*. 3: 79–83.
- A. Molnár Ferenc 1999. Az 'Ómagyar Mária-siralom' egy szerkezetéről (*therthetyk kyul*). *Magyar Nyelvjárárok* 37: 49–56.
- A. Molnár Ferenc 2004. Újabb szempontok a 'Halotti Beszéd' magyarázatához. *MNy*. 100: 439–53.
- Balassi Bálint 1993. *Versei*. Szerk.: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Budapest.
- Balassi Bálint 1999. *Szép magyar komédia*. Szerk.: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Budapest.
- Balassi Bálint 2004. *Őszes művei*. Szerk.: Kőszeghy Péter. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1975³. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1990. Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *MNy*. 86: 124–7.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk.: Juhász József et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Bd. 1–2, Lief. 1–6. Herausgeber: Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1994.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László–Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Jakubovich Emil–Pais Dezső (szerk.) 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. A Danubia kiadása, Pécs (Tudományos Gyűjtemény 30).
- Keresztury Dezső 1982. *Ómagyar Mária-siralom*. Helikon Kiadó, Budapest (az oldalak számozatlanok).
- Kiss Jenő 1991. A magyar nyelv. In: Kósa László (szerk.): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1944. *Az 'Ó-magyar Mária-siralom' nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár (Acta Philosophica 8).
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Molnár József–Simon Györgyi 1977². *Magyar nyelvelmékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ruspani, Roberto 1980. 'Halotti beszéd'. *Il primo monumento linguistico ugro-finnico*. Istituto di Glottologia – Università di Roma, Roma.
- Sajnovics, Joannis [1771]. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Typis Collegii Academicum Societatis Jesu, Tyrnaviae.
- Szent Biblia = *Szent Biblia azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Anno Kiadó, [Budapest], 2000 (ered. kiadás: 1590).
- Teleki József 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szerk.: Éder Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest (ered. kiadás: 1821).
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár*. 1–4. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2002.
- Vizkelety András 1986. „Világ világa, virágnak virága...” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- V. Kovács Sándor (szerk.) 1977. *Régi magyar olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.

V. Kovács Sándor (szerk.) 1984. *A magyar középkor irodalma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Vulgata = *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*. Edizioni San Paolo, Cinisello Balsamo (Milano), 1999².

Danilo Gheno

SUMMARY

Gheno, Danilo

Halotti beszéd and Ómagyar Mária-siralom. Remarks and suggestions

After commemorating two non-Hungarian scholars who studied the first linguistic document of the Hungarian language, *Halotti beszéd* (= HB.), the author discusses some as yet unresolved passages of that text and of the *Ómagyar Mária-siralom* (= ÓMS.). The first issue he considers is the meaning of HB. *eleve* (line 3). The author reappraises the hypothesis first advanced by János Sajnovics (1771), who thought that the meaning of that word was *élő* ‘the living’, i.e. ‘God’. For this suggestion, some passages of the Vulgata, in which God is called *vivens/vivus*, are relevant. With respect to HB. *terumteve* (line 7) the author proposes, on the basis of some arguments advanced by Loránd Benkő, to explain it as *teremtető* ‘he who is created’, i.e., ‘Adam’, so that the term becomes the subject of the sentence. Moving on to ÓMS., after analysing the four prevailing interpretations of Strophe 7 – lines 17–20 (*Syrolmom fuha* || *zatum* ...) –, the author explains the *en* in the phrase *en iumhumnok bel bua* as Balassi’s *en*, i.e., *íme* (Lat. ‘ecce’) or *ez* ‘this’, rather than *én* ‘I’ → ‘my’, intensifier of the possessive suffix *-m*.